

'דרוש התנינים' לר' יוסף טבול נוסח הארוך והקצר

'דרוש התנינים' לר' יוסף נ' טבול הוא פירוש למאמר הזוהר עמוק וסתום בפרשת בא (ח"ב דף לד ע"א – לה ע"א), המיוסד על הפסוק: ויברא אלהים את התנינים הגדולים, ועל הפסוק: הנני עליך פרעה מלך מצרים התנים הגדול הרובץ בתוך יאוריו. דרוש זה נשתמר בכמה כתבי-יד, ובשני נוסחים שונים הנבדלים זה מזה הן בתוכנו והן בסדרן, ומבנה כל אחת כמערכת שלימה ונפרדת לעצמה.³

באשר לייחסם של שני הנוסחים הועלתה ההשערה כי הנוסח הארוך הינו עיבוד מאוחר מתוך הנוסח הקצר. ברם, השערה זו בטלה מעיקרה וכפי שיווכח כל מעיין כי הנוסח הארוך הינו מקורי וקדום אולי אפי' מהנוסח הקצר, וברור שכך יצא מתחת יד מחברו הראשון. זאת ועוד כי הנוסח הקצר לאמיתו של דבר אינו קיצורו של הנוסח הארוך כלל אלא הוא נוסח נבדל בתוכנו ובסדרו, ונמצאים בו כמה מהלכים בביאור המאמר שחסרים מהנוסח הארוך. יתכן שגם הנוסח הארוך הכיל במקורו את כל אותם המהלכים הנוספים בנוסח הקצר, וכן להפך שגם הנוסח הקצר הכיל במקורו את כל אותם החלקים הנוספים בנוסח הארוך, שכן נראה כי שני הנוסחים באו לידינו מקוטעים או בלתי מוגמרים וערוכים, וכפי שהעירו על כך המעתיקים של הנוסח הקצר. מפאת השוני במבנה הדרוש שבין שני הנוסחים, אינו מן הנמנע שדברים שבאו בנוסח הארוך בחלקו הראשון של הדרוש נמצאו בנוסח הקצר בחלקו השני שנשמט ולא בא לידינו.

את ההסבר לשינויים אלו שבין ב' נוסחי הדרוש יתכן היה להסביר כי האחד מן השניים (אולי הנוסח הקצר) הוא 'מהדורא קמא' וחבירו הוא 'מהדורא בתרא', ושניהם מידי הר"י טבול עצמו יצאו. אולם, בחינה והשוואה מדוקדקת ליחסן של שני הדרושים מוכיחה לפענ"ד כי מקור השניים הוא בתלמידים הכותבים את הדרוש מפי ר' יוסף טבול.⁴ על עובדה זו ניתן ללמוד מסגנון הרצאת הדרוש והעלאתו על הכתב, שלא נכתב מתחילה כ'פירוש' מסודר וערוך דבר דבור על אופניו ביד המחבר עצמו וכדוגמת פירושו על האדרא רבה, אלא נכתב ע"י תלמיד השומע מפיו כשהוא מרצה את ה'דרוש' העוסק בביאור מאמר הזוהר ובתוך כדי קריאתו משלב את פירושו ומהלכיו השונים.⁵ וזאת הסיבה למה שנמצא את לשונות הזוהר המצוטטים לאורך כל הדרוש שאינם מצוטטים כלשון הזוהר ממש אלא בתוכנו בלבד כשהם שזורים ובלולים עם דברי הביאור יחד, באופן שכמעט לא ניכר מהו מלשון הזוהר ומהו

1. בראשית א' כ"א. 2. יחזקאל כ"ט ג'. 3. הכוללת כעשרה מהלכים שונים בהבנת המאמר ע"פ הקדמות קבלת האר"י. יש מן המהלכים הכוללים פירוש עקבי על המאמר כולו, ויש העוסקים בפירוש חלק מן המאמר בלבד ואינם מתייחסים אל השאר. 4. ראה לשון ר' ישועה אזולאי שבכת"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10627, ס' 7942, דף קע"ג ע"א: 'אלה הם דברי החכם השלם מורינו כמה"ר יוסף המקובל נר"ו אשר כתבתי אותם פה אל פה אדבר בו, הוא מדבר ואני כותב אות באות'. 5. לפי זה מובן מדוע נקרא הפירוש בשם 'דרוש' ולא 'פירוש' המתאים יותר לתוכנו, שכן הורצה כדרוש לפני השומעים ולא נכתב כפירוש.

קנט

לבטן והעולם אינו דאין. להנות מאוה לבן נצח אוה כיסוד אבא שבוו צדיק לעת
 לבא לכבוד איהא חו בינה הקדאר עולם הבא תשם הגדול הוא סוד אבא הנקרא אדס
 הגדול שבשמים מ' יאורין אינון דאיהו רבוץ ביניהו הם ט' בחינות של איהא שהוא
 מהלכש בהם ורבוץ ביניהם כי מ' בחינות של הקדאים תשבים על שמו וט' של איהא
 הקדאים יאורין על שמה וחד יאורא דמיתוי שכיבין וברין דנמתא נפלן בה ג' פעמי'
 בשתא דומין לבח' באשונה סוד הכרך שנופלן בה יאורא ג'ים של נצח דומין למלכות
 של אצילות ומה שנופלם ג' בשנה כנגד הלת דישין של בריאה כאשר בא השפע
 מהם וכאשר תשבים לא ככ וכאשר תא' לבד אינו ככ ומה הקטן הגדול שהוא בסוד
 הכרך של אבא נכנס בה יאורא שהוא כרך של איהא ומתחזק שם ומתקטע כדכונ'
 ונפוש ועולה ויורד ובלע כל הדגש שביאור ומור ושוכלת ביאור הכונה שכל בחינות'
 של איהא מבנים אורם בסוד הבלענה ומורד וכנס ביאור נש' והא' תשטא עאל
 בהוא יאורא אתרקיף ואזי ושא נעל גו ימא ובלע כל נוסן לבמה זיינן ושלטא ורב
 להווא יאורא וכו' עוד אמר ואין מ' יאורין אמלן וסלקן וסמרינהו כמה חילין
 ועשבין למשיהו כל כ' לו הט' בחינות של איהא הנלבים ועולם באבא ופביב להם
 מסבבים כמה חילנות ועשבים חילנות מצד ה' יסוד ועשבים מצד חסד ונפיה
 נצח והוד הקדאים נעשבים כל א' למיבולו יתן ואלו שגאל ואלו קו אמצעי " עוד אמר
 יאורא קדמאה נפקא סמך שגאלא בחד צינורא דנבד ונפין ג' מיפן וכל מיפיה
 ומיפיה אתפרס לג' מיפין וכל מיפיה ומיפיה אתעביד מיניה יאורא חדא ואינון מ'
 יאורין דמתקטן ואינון ושמן וסמךן בכל חילין וכו' הכונה כי יאורא קדמאה רוצה
 לג' בח' ראשונה נקודה ראשונה תקראת יאורא קדמאה הוא אור ראשון בסוד פרצוף
 איהא של בריאה שהיא לשמאל יצאה מהוד של מלכות דאצ' מפקא ראון נקודה א'
 דרך כלל הוא זרוע של מלכות
 דרך כלל והוציא ג' מיפיה הוא
 דרך צימ' ג' פקים שלג וכל מפה
 נעשה ג' מיפין כל ס' כל פק
 הוציא ג' פקים שגאל של איהא וימין שלה וקו האמצעי שכל א' ג' והם תשע
 ותקדאים מ' יאורין ואוהלבים ושמים בהקיען הם עולם היציה הקדא דקיעים שהם מ'
 וממה שנשאר מאורם המפות נעשה יאורא' וזהו בהשקט בחמת מיתוי נופלים
 ביניהם ונעשה יאורא וכו' שרפין דע כי ג' עולה עולה צד ובא' תשע נצח
 ששולה קמ' וצד עם קמ' נלבים כל וזהו סוד מכה ח' מ' מכות הם מק' דס'
 הם א' פים קמ' וט' פעמים יאור' עולה אף והתקנה ואם תסיד מפקא דס' ט' יאור'
 יאור בידך כ' כמטן אור וזהו שנשאר מהם מכות מפה זאת כמטן אור וזאת

מתוספת הביאור. ומאחר שמתחילה נכתבו הדברים באופן זה א"כ סביר מאוד להניח כי לאחר שסיימו התלמידים לרשום מפי רבם את תוכן הדרוש הכולל כעשרה מהלכים שונים בהבנת מאמר הזוהר, הנה כעת משבאו לעורכו כיאות נמצא כל אחד מסדר ועורך את דברי רבו כפי הסדר הנאות לפי דעתו, באופן שבביאור מסויים ראה האחד כי מן הראוי להקדים המאוחר או להיפך וכיו"ב, וכך נתקבלו שתי צורות נפרדות למבנה דרוש זה שיצא מפי הר"י נ' טבול. אי לזאת ראינו מן הנכון והצורך להדפיס כאן את שני הנוסחים יחד אשר הם משלימים ומבארים זה את זה.

בהעתקת הנוסח הקצר של הדרוש התבססנו על הנוסח שבכת"י ניו יורק, בהמ"ל 2155, ס' 11253, דפים עז ע"ב – פ ע"א, שבכתבת ר' אברהם סכנודרי, בתוספת תיקונים והשלמת חסרונות מנוסח הדרוש שנעתק בחלק רביעי מספר גלא עמיקתא (כת"י בניהו ק141, ס' 72328, דפים קנו ע"ב – קס ע"ב) של ר' אפרים פאנצ'רי. תוספות אלו יבואו בתוך סוגר מרובע. בהעתקת הנוסח הארוך התבססנו על כתב היד היחיד ששרד ממנו והוא כת"י ירושלים – הספרייה הלאומית 1588⁸.

מלבד ההעתיקות הנ"ל עוד נעתק 'דרוש התנינים' בנוסחו הקצר ע"י הרמ"ף בנוף עץ חיים, נוף ראשון, ביאור קצת מאמרי הזוהר, בסופו⁶. את הסיבה שנמנע מלהעתיקו במקומו הראוי על דברי הזוהר פ' בא, נימק שם בזה"ל: **'סוד התנין שמצאנו ממהר"ר יוסף טבול [העתקתי] בסוף הנוף בקונטרס בפני עצמו משם מורינו ז"ל, ולא העתקתי [כאן]. שנראין הדברים שאינם מהרב ז"ל, ואעתיק לך לשון מהרח"ו ז"ל ב' וג' שיטות בלבד שמצאנו. דומה, שייחוסו של הדרוש אל האר"י בכותרת הנוסח שעמד לפני הרמ"ף ("משם מורינו ז"ל"), אין בכונתו שכך קיבל ר' יוסף בן טבול מפי האר"י בעצמו בפירוש מאמר זה אלא שהפירושים כולם מיוסדים על ההקדמות שקיבל מפי האר"י⁷.**

עוד נעתק דרוש זה (הדומה לנוסח הקצר) ללא ציון שם בעליו בקובץ פירושים על זוהר שמות שבכת"י ת"א-נהוראי 2, ס' 40401, דף יא ע"א, המעוטר בהערות מאת ר' יעקב צמח בעצם כתיבת ידו. וכך העיר בראשו של הדרוש: **'צמח: זה הדרוש אינו מן הרב זלה"ה ויש בו דברים מחולפים ואין לסמוך עליו בקצתו'**.

במהדורה שלפנינו ראינו מן הנכון להדגיש את דברי הזוהר שכאמור אינם מצוטטים כלשונם אלא בתוכנם בלבד כשהם שזורים ובלולים עם דברי הביאור עד אשר קשה להבדיל ביניהם. זאת ועוד ראינו מן הצורך לסמן בתחילת כל מהלך ולציין את תוכנו בקיצור, שכן בשני הנוסחים נעתקו המהלכים השונים ואף הנוגדים ברצף אחד בלי שנרשם לפניהם כי מכאן ואילך מתחיל ביאור חדש⁸. קושי נוסף הקיים בביאורים אלו הוא שנמצא בכמה

6. אגב, קביעתו של הדרוש בסוף הספר היתה סיבה לכך שבעותקים אחדים של נוף עץ חיים נשמט הדרוש לגמרי. 7. בהקשר לכך מן הראוי לציין לדברי ר' יוסף בן טבול שכתב בפירושו על האדרא רבה (טמריין, כרך ב'), המיוסד גם הוא על ההקדמות שקיבל מפי רבו האר"י: "וכל זה הוא מדברי הרב מורינו יצחק לורייא זלה"ה, אלא שהרחבתי לשונו ולא כתבתי הלשון שלו, אבל זה כוונת לשונו, ונכלל בזה, וכל מה שאני אומר הוא בזכותו והארתו" (שם, עמ' קנח). עוד כתב (שם, עמ' קסג): "ול"ב, אני יוסף, שכבר אמרתי שכל מה שאני מפרש הוא בזכותו, ואין כונתי בזה החבור אלא להבין דבר מתוך דבר, במקום שדיבר ובמקום שלא דיבר, לפרש כפי מה שה' חנני ברחמיו. ובזכותו ז"ל אני אומר מה שאני אומר". 8. דוגמא לכך מצאנו בדרוש אחר שיצא מידי הר"י טבול ונרפס להלן שעניינו פירושים אחדים על פסוק (שמות א, טו) ויאמר מלך מצרים למילדות העבריות, אשר מתוך העתקו בכת"י ניו יורק, אוני' קולומביה X 893 M 6862, ס' 16471, דף כט ע"א-ע"ב, ניתן להיווכח כי במקור לא צויין תחילת כל פירוש אלא נכתב ברצף אחד, ולאחר מכן נוסף ע"י המעתיק 'פי' אחר' בתחילת כל ביאור.

מהמהלכים שאינם מבארים את המאמר כולו אלא קטע מסוים בלבד מתוך המאמר, בעוד שלקטעים אחרים שבמאמר לא נמצא פירוש לפי אותו המהלך.

יצוין כי מלבד ב' הנוסחים הנ"ל עוד הגיע לידינו נוסח נוסף מדרוש זה המועתק בכתבה אשכנזית בכת"י אוקספורד 18803. בחינה והשוואה של נוסח זה אל ב' הנוסחים הראשונים מוכיחה שאינו מקורי אלא הוא עיבודו וקיצורו של הדרוש, ומכיל חלקים אחדים מתוך ב' הנוסחים הראשונים שחיבורם וזיווגם יחד אינו עולה יפה. וכדי לשוות לדרוש צורה מושלמת הוסיף לו בעליו ב' פסקאות חדשות בראשו ובסופו שאינם מגוף הדרוש ומקורם בכתבי הרח"ו⁹.

לסיום מן הראוי להעיר כי להבדיל אלף אלפי הבדלות נמצא בכתבי היד דרוש נוסף בשם "דרוש התנינים" הסובב אף הוא לפרש את מאמר הזוהר שבפרשת בא (דף לד ע"א – לה ע"א), שיצא מתחת ידי הנחש הטמא נתן העזתי אשר בדרושו זה שיקע את יסודי הכפירה השבתאית, וכמובן שאין כל קשר ודמיון מצד התוכן בין שני הדרושים. קיומם של שני דרושים אלו הזהים בשמותם והעוסקים בפירוש אותו מאמר גרם לבלבול אצל כמה מחוקרי כת הש"צ שביקשו לתלות בוקי סריקי בהגאון הקדוש ר' יהונתן אייבשיץ המציין בספרו לוחות עדות, אלטונא תקט"ו, דף סד ע"ב: 'ועיין דרושים להאר"י ודרוש תניני', וטעו לחשוב שהכוונה לדרושו הנז' של נתן העזתי, וזאת מאחר שלא ידעו על קיומו של דרוש אחר הנושא שם זהה (וכדבריהם: "אין בכל ספרות הקבלה ספר בשם "דרוש התנינים" אלא ספרו של נתן העזתי")¹⁰. ובכך מצאו רמז לדעתם הכוזבת על הגאון הנז' שנטה אחרי ההבל ח"ו. וכבר השיבו על דבריהם שאין כוונת הגאון ר"א אלא לציין למאמר הזוהר ב' בא הנז'. אבל האמת כי מלשון הר"א נראה שכיון לציין ל"דרוש התנינים" שלנו שיצא מידי הר"י נ' טבול המפרש למאמר הזוהר הנז', ולכך ציין תחילה לדרושי האר"י ואחר לדרוש התנינים של הר"י נ' טבול אשר זהות מחברו כנראה שלא היתה ידועה לו (שכן ברוב העתקות לא נז' שם הר"י טבול כבעליו¹¹). ובכך נתקיימו דבריו של אחד מן החכמים המשיבים על הטענה הנז' שכתב: "מי לידנו יתקע שבזמן מן הזמנים לא יתגלה ספר קבלי אחר בלתי שבתאי בשם זה"¹².

משה הלל

[נוסח הארוך]

פרוש התנינים של האר"י זלה"ה

בזוהר דף ל"ד פרשת בא אל פרעה

דע כי סוד מאמר זה להבינו הפ' אמר בא אל פרעה, לך אל פרעה מיבעי ליה, אלא דאעיל ליה קב"ה אידרין בתר אידרין לגבי תנינא חדא עילאה תקיפא דכמה דרגין משתלשלין

9. מקורה של הפסקא הראשונה בשער הגלגולים, הקדמה ג, דף ד ע"ב, ושל הפסקה האחרונה בשער מאמרי רשב"י פ' וארא, על דברי הזוהר דף כז ע"א, ירושלים תרנ"ח, דף יז ע"א. 10. הציטוט מתוך 'תולדות רבנו אברהם מיימוני', עמ' טו. 11. ומצאתי שכך ציין ל"דרוש התנינים" בסתם גם ר' דוד די מדינה בספרו נפש דוד, קושטא תצ"ו, דף ד ע"א ודף יג ע"ב, כשהמכוון לדרוש התנינים של ר' יוסף בן טבול ממנו אף ציטט קטעים אחדים. 12. י' ורפל, 'במישור' תש"א, גליון סב, עמ' ז. ועם האמור כמעט מיותרים דברי המשיב בסיני – ע"ד עמ' רסט-רעב.